

УДК 338.24:631.115.11

Т.В. Беркута, кандидат економічних наук, в. о. доцента ПДАТУ

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ В ДРІБНОТОВАРНОМУ СЕКТОРІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

На фоні постійної зацікавленості суспільства у розвитку сільського господарства, агропродовольчих ринків і підтримці продовольчої безпеки країни проблеми функціонування дрібнотоварного аграрного виробництва залишаються поза увагою.

Сьогодні у багатьох розвинених країнах світу зростає визнання того, що дрібні селянські сімейні ферми – не лише ефективні виробники сільськогосподарської продукції, а й виконувачі низки інших важливих функцій – сприяння життєвості сільських громад, істотного впливу на раціональне використання земельних ресурсів, відігравання ключової ролі у забезпеченні продовольчими ресурсами. Це контрастує з ситуацією в Україні, де домінує думка про безперспективність їх подальшого розвитку. Хоча дрібнотоварний сектор і сам поступово пристосовується до змін, що супроводжують ринкові трансформації, ця адаптація спрямована переважно на виживання, а не на формування нового укладу, що відповідав би змінам у виробничій сфері.

Ключові слова: сільське господарство, домогосподарства, господарства населення, особисті селянські господарства, аграрний сектор.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Реформування аграрного сектору України після здобуття нею політичної незалежності було спрямоване насамперед на заміну командно-розподільної системи господарювання економічними відносинами ринкового типу. Масштабні заходи щодо роздержавлення та приватизації землі, демонтажу системи централізованого постачання сільськогосподарських підприємств засобами виробництва й гарантованої закупівлі їх продукції, реформування колгоспів і радгоспів у підприємства, що функціонують на засадах приватної власності тощо спричинили глибинні зрушення в громадському секторі сільського господарства, які загалом негативно позначились на ресурсному потенціалі, обсягах і ефективності його виробництва. Водночас процеси реформування виробничих відносин практично не зачепили господарства громадян, а їх ресурсний потенціал збільшився.

Надзвичайно болісно „вдарила” по громадському сектору сільського господарства й загальноекономічна криза 90-х років, зокрема такі її прояви як розбалансування господарських зв'язків, неплатежі, інфляція, розлад фінансово-кредитної системи, диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію тощо. Натомість сектор господарств населення виявився стійкішим до негативних наслідків економічної кризи передусім через більшу автономність функціонування, зорієнтованість на задоволення власних продовольчих потреб, мобільність, вищу мотивацію праці та господарювання.

Зазначене зумовило істотну зміну структури сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств на користь господарств населення. Зазначені процеси потребують детальнішого розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням про місце і роль дрібнотоварного сільського господарства в національній економіці присвячені праці вітчизняних і зарубіжних вчених: В.К. Збарського, З.І. Калугіної, П.М. Макаренка, В.Я. Месель-Веселяка, О.М. Онищенко, І.В. Прокопи, І.Ф. Свиноуса, О.М. Шпичака, В.В. Юрчишина та ін.

Формулювання цілей статті: дослідження та обґрунтування складних і суперечливих трансформаційних процесів у дрібнотоварному секторі сільського господарства, оцінювання означених трансформацій та виявлення головних тенденцій в процесі економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Докорінна зміна структури сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств, формування ситуації, за якої господарства населення виявились основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні, сталося внаслідок безпрецедентного (більше ніж у 3,5 рази) спаду виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 90-ті роки. Загальний обсяг валової продукції у секторі сільськогосподарських підприємств 2000 р. становив всього 26% (трохи

більше чверті) від рівня 1990 р. У цей же час в господарствах населення виробництво валової продукції збільшилось на 15,2%. Після 2000 р. тенденція спаду виробництва в сільськогосподарських підприємствах змінилась на зростаючу: обсяг валової продукції в цій категорії господарств 2009 р. зріс на 72,8% порівняно з 2000 р. У господарствах населення зростання обсягів виробництва упродовж 2001-2009 рр. становило 9,5% (табл. 1).

Таблиця 1

**Місце основних категорій господарств у виробництві валової продукції
сільського господарства, 1990-2009 рр.***

Показники	1990 р.	2000 р.	2009 р.	2000 р. у % (+, -) до 1990 р.	2009 р. у % (+, -) до 2000 р.
Валова продукція сільського господарства у порівняльних цінах 2005 р.; всі категорії господарств, млрд. грн.	145,9	77,9	102,1	53,3	130,9
в тому числі: сільськогосподарські підприємства, млрд. грн.	101,3	26,5	45,8	26,1	172,8
частка у загальному обсягу, %	69,4	34,0	44,9	-35,4	+10,9
господарства населення, млрд. грн.	44,6	51,4	56,3	115,2	109,5
частка у загальному обсягу, %	30,6	66,0	55,1	+35,4	-10,9
Із загальної кількості (п. 1): продукція рослинництва, всі категорії господарств, млрд. грн.	66,6	43,5	61,5	65,4	141,4
в тому числі: сільськогосподарські підприємства, млрд. грн.	49,9	17,8	28,5	35,7	160,1
частка у загальному обсягу, %	74,9	40,9	46,3	-34,0	+5,4
господарства населення, млрд. грн.	16,7	25,7	33,0	153,9	128,4
частка у загальному обсягу, %	25,1	59,1	53,7	+34,0	-5,4
Продукція тваринництва, всі категорії господарств, млрд. грн.	79,3	34,4	40,5	43,4	117,7
в тому числі: сільськогосподарські підприємства, млрд. грн.	51,7	8,7	17,2	16,9	197,7
частка у загальному обсягу, %	64,8	25,3	42,5	-39,5	+17,2
господарства населення, млрд. грн.	27,9	25,7	23,3	92,0	90,7
частка у загальному обсягу, %	35,2	74,7	57,5	+39,5	-17,2

*Джерело: складено автором за даними Держкомстату

З певними відмінностями розвивались зазначені процеси у рослинництві та тваринництві. Як видно з даних табл. 1, у тваринництві спад виробництва 2000 р. був значно глибшим, ніж у рослинництві. При цьому він не тільки глибоко вразив сільськогосподарські підприємства, але й зачепив господарства населення: обсяги виробництва тваринницької продукції 2000 р. в сільськогосподарських підприємствах становили всього 16,9% від рівня 1990 р., в господарствах населення – 92,0%. Нижчими темпами йшло й післякризове зростання у тваринництві, причому відбувалось воно більшою мірою за рахунок сільськогосподарських підприємств. 2009 р. обсяг валової продукції тваринництва в сільгоспідприємствах в порівнянні з 2000 був більшим на 8,5 млрд. грн. (97,7%), а в господарствах населення він зменшився на 2,4 млрд. грн. Водночас понад 57% валової продукції тваринництва 2009 р. продовжувало вироблятися в господарствах населення.

Загального приросту виробництва сільськогосподарської продукції у 90-ті рр. господарства населення досягли завдяки рослинницьким галузям. Якщо 1990 р. вартість валової продукції рослинництва в цьому секторі сільського господарства у порівняльних цінах 2005 р. становила 16,7 млрд. грн., то 2000 р. – 25,7 млрд. грн. або на 53,9% більше. 2009 р. вона зросла до 33,0 млрд. грн., що в 1,9 раза більше проти рівня 1990 р. У секторі ж сільськогосподарських підприємств спад виробництва рослинницької продукції у 90-ті рр. досягнув 64%, а 2001-2009 рр. його обсяги зросли на 60,1%. Через різноспрямованість динаміки виробництва у рослинництві співвідношення між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами

населення у загальному обсязі його валової продукції 1990 р. змінилось із 74,9:25,1; 2000 р. – 40,9:59,1; 2009 р. – до 46,3:53,7.

За рахунок яких же конкретних галузей сектору господарств населення вдалося досягнути за 1991-2009 рр. приросту виробництва рослинницької продукції та практично не допустити спаду у тваринництві? Для отримання відповіді на поставлене запитання розглянемо динаміку виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у цьому секторі (табл. 2.)

Таблиця 2

**Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції
в господарствах населення, 1990-2009 рр.***

Види продукції	1990 р.	2000 р.	2009 р.	2009 р. у % до 1990 р.	Довідково: частка у продукції галузі %, 2009 р.
Продукція рослинництва					
Зернові та зернобобові культури, тис. т	1445,2	4494,8	10186,4	у 7 р. б.	22,1
Цукрові буряки (фабричні), тис. т	2,8	1604,7	915,9	у 0,3 тис. р. б.	9,1
Соняшник, тис. т	16,6	431,7	1186,6	у 17 р. б.	18,6
Картопля, млн. т	11,9	19,6	19,1	160,5	96,9
Овочі та баштанні культури, тис. т	1794,3	4835,0	7220,9	402,4	86,6
Плоди та ягоди, тис. т	1554,6	1182,5	1403,3	90,3	86,7
Продукція тваринництва					
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	1258,8	1224,7	883,2	70,2	46,1
Молоко, тис. т	5874,2	8989,2	9373,6	159,6	80,7
Яйця, млн. шт..	6160,7	5831,3	6649,3	107,9	41,8
Вовна, тис. т	3,3	2,1	3,2	96,9	78,0
Мед, т	40021	48875	72253	180,5	97,6

*Джерело: складено автором за даними Держкомстату

Як видно з даних табл. 2, в рослинництві відбувся приріст виробництва в усіх галузях, окрім плодівництва та ягідництва. Однак при цьому чітко вирізняються два процеси: вагоме зростання обсягів виробництва у традиційних для господарств населення галузях – картоплярстві, овочівництві та баштанництві та освоєння цим сектором таких, раніше не властивих для нього галузей, як зернове господарство, буряківництво та виробництво насіння соняшника. Якщо обсяги виробництва картоплі, овочевих і баштанних культур 2009 р. збільшились порівняно з 1990 в 1,6-4,0 рази, то зерна і насіння соняшнику – у 7-17 разів, а буряківнича галузь в секторі господарств населення є практично новоствореною. За зазначеними групами галузей сектор господарств населення займає також відповідне становище в галузях сільського господарства: у картоплярстві, овочівництві та баштанництві, а також плодівництві та ягідництві йому належить 86-96% усього обсягу виробництва, в зерновому господарстві, буряківництві та виробництві соняшнику – 9-22%.

Серед тваринницьких галузей найбільші зрушення в аналізованому періоді відбулися в молочному скотарстві – обсяг виробництва молока в господарствах населення 2009 р. порівняно з 1990 збільшився в 1,6 рази. Зросло також виробництво яєць (на 7,9%) та меду (на 80,5%). Водночас виробництво м'яса зменшилось на 29,8%, а вовни – на 3,1%. За всіма видами тваринницької продукції господарства населення займають нині домінуючі позиції в галузях сільського господарства. Проте якщо у молочному скотарстві, виробництві вовни та меду їх частка перевищує три чверті загального обсягу й впродовж 1990-2009 рр. постійно зростала, то у виробництві м'яса і яєць спостерігається інша тенденція.

Викладена вище динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення зумовлена багатьма чинниками. Важливе місце серед них належить змінам в ресурсному забезпеченні господарств. Як відомо, одним із перших кроків у ринковому трансформуванні сільського господарства було реформування земельних відносин, в результаті якого основна частина земель сільськогосподарського призначення перейшла у власність селян. При цьому істотно зросли обсяги землекористування господарств населення. Цьому сприяли: збільшення до 2,0 га граничного розміру земельної ділянки, яка надається для ведення

особистого селянського господарства; послаблення обмежень на розміри ділянок для будівництва і обслуговування житлових будинків, ведення садівництва та городництва; надання можливості особистим селянським господарствам збільшувати розмір земельної ділянки у разі отримання їх членами в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування; передача у власність громад ділянок для сінокосіння й випасання худоби (табл. 3).

Таблиця 3

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і користувачів, 1990-2009 рр.*

Категорії землевласників і землекористувачів	1990 р.	2000 р.	2009 р.	2000 р. у % до 1990 р.	2009 р. у % до 2000 р.
Всього сільськогосподарських угідь – тис. га	4203,0	41827,0	41596,4	99,5	99,4
в тому числі:					
– сільськогосподарських підприємств, тис. га	38705,4	29878,0	20864,4	77,2	69,8
частка у загальному обсягу, %	92,1	71,4	50,2	X	X
– громадян, тис. га	2669,0	8543,4	15690,4	320,1	183,6
частка у загальному обсягу, %	6,3	20,4	37,7	X	X
– інших землекористувачів і землевласників, тис. га	655,6	3405,6	5041,6	519,5	148,0
частка у загальному обсягу, %	1,6	8,2	12,1	X	X

*Джерело: складено автором за даними Держкомстату

Як наслідок, площа сільськогосподарських угідь у власності й користуванні громадян збільшилась від 2669,0 тис. га 1990 р. до 15690,4 тис. га 2009 р. або в 5,9 раза, в тому числі за 1991-2000 рр. – у 3,2 раза і за 2001-2009 рр. – в 1,8 раза.

Збільшенню показника продуктивності використання землі в сільськогосподарських підприємствах упродовж 2001-2009 рр. сприяло як зростання обсягів виробництва (більше, ніж в господарствах населення), так і зменшення площі сільськогосподарських угідь. У господарствах населення площі сільгоспугідь, як уже зазначалось, стрімко збільшувалися як у 90-ті роки, так і після 2000 р., причому вирішальну роль у розширенні землекористування тут відіграла передача громадянам земель для товарного виробництва сільськогосподарської продукції та ділянок для сінокосіння і випасу худоби.

Динаміку продуктивності господарств населення в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами в умовах аграрних трансформацій глибоко дослідив академік НАНУ О.М. Онищенко. Він показав, що набагато продуктивніше використання землі господарствами населення за часів колгоспно-радгоспної системи було зумовлено в кінцевому підсумку двома факторами: першим – потенційно продуктивнішою структурою сільськогосподарських угідь (низькою часткою природних кормових угідь і високою – багаторічних насаджень і ріллі) та структурою використання кожного їх виду; другим – вищою врожайністю практично всіх сільськогосподарських культур. Під час кризи 90-х років зниження урожайності сільськогосподарських культур в господарствах населення відбувалось нижчими темпами, ніж в сільськогосподарських підприємствах. Головною ж причиною зниження в них питомої продуктивності рослинництва стало збільшення частки природних кормових угідь і зменшення частки багаторічних насаджень і ріллі, розширення посівів малопродуктивних (з позиції вартості валової продукції з 1 га посіву) зернових культур і соняшнику. На відміну від сільськогосподарських підприємств, де у трансформаційному періоді скоротилось поголів'я тварин і знизилась їх продуктивність, у господарствах населення поголів'я тварин збільшувалось, а продуктивність практично залишалась на попередньому рівні або й зростала (корів) [1, с. 44-45]. На думку В.Я. Месель-Веселяка, „...якби не було передачі землі населенню для ведення особистих селянських господарств, то спад виробництва в Україні був би набагато більшим, а продукції тваринництва майже не було б вироблено” [2, с. 11].

Підтвердженням цього висновку є ситуація сьогодення, коли чимала частина площ орних земель взагалі не обробляється і заростає бур'янами. Відбувається поступове відчуження селян від землі, про що свідчить той факт, що за два роки (2007-2009) на 165 тис. од.

зменшилась кількість особистих селянських господарств. Тому на порядок денний постають питання збереження і раціонального використання земельних ресурсів [3, с. 84].

Окрім розширення земельних угідь, в період аграрних трансформацій сектор господарств населення істотно збагатився трудовими ресурсами. За часів планово-розподільчої системи формально вважалося, що виробництво продукції в цьому секторі забезпечується сільськими й міськими жителями, постійно зайнятими в інших сферах народного господарства, у вільний від основної роботи час, а також пенсіонерами й підлітками. Тому чисельність зайнятих в господарствах населення не визначалася.

В умовах економічної кризи й формування економічних відносин ринкового типу в країні з'явився чималий прошарок безробітного населення, значну частину якого становлять сільські жителі. Поза офіційною сферою зайнятості впродовж 90-х років опинилося приблизно 3,3 млн. осіб сільського населення [4, с. 94-109]. Переважна їх частина, в основному з метою виживання, зайнялася виробництвом сільськогосподарської продукції в своїх особистих господарствах.

Джерелом інформації про зайнятість в особистих селянських господарствах є матеріали суцільних обстежень сільських населених пунктів України, які проводяться 1 раз на п'ять років. Правда, тут йдеться лише про особисті господарства, розташовані в сільській місцевості. За даними останнього обстеження 2005 р., в особистих селянських господарствах було зайнято 2637,2 тис. осіб сільського населення працездатного віку [5, с. 44].

Підсумовуючи розгляд питання про чисельність зайнятих в господарствах населення, можна зазначити, що наявна статистична інформація дає доволі приблизне уявлення про реальну кількість працівників, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції в цьому секторі сільського господарства. З одного боку, не враховується трудовий внесок населення, постійно зайнятого в підприємствах і організаціях різних галузей економіки, яке одночасно виробляє продукцію в своїх господарствах. З іншого ж боку, не всі особи, яких сьогодні статистичні органи відносять до зайнятих в особистих селянських господарствах, витрачають тут стільки ж робочого часу як постійні працівники підприємств, установ і організацій. Це свідчить про необхідність вдосконалення обліку зайнятих в особистому секторі сільського господарства. Водночас правомірно допустити, що похибки обліку, викликані зазначеними застереженнями, певною мірою взаємно погашаються.

З легалізацією приватної власності були зняті юридичні обмеження на будівництво населенням виробничих приміщень, придбання технічних та інших засобів виробництва. Це посприяло нарощуванню в господарствах населення зазначених засобів виробництва, а також робочої худоби – коней. Що ж стосується технічних засобів виробництва, частина з них отримана селянами в процесі приватизації, а згодом – придбавалась.

На жаль, доступність інформації про наявність в господарствах населення сільськогосподарської техніки обмежена. Упродовж 2001-2004 років кількість тракторів і вантажних автомобілів у приватній власності господарств населення збільшилась в 1,4-1,5 раза, а зернозбиральних комбайнів – більше ніж у 5 разів.

Зростання кількості технічних засобів у власності господарств населення свідчить про збільшення можливостей механізації робіт в особистому секторі, хоча зв'язок між цими процесами не безпосередній. З одного боку, власники тракторів чи комбайнів прагнуть брати участь у виконанні робіт на замовлення сільськогосподарських підприємств: в сезонні періоди так можна заробити грошей. З іншого боку, сільськогосподарські підприємства, фермери також надають населенню немало послуг з обробітку ґрунту, сівби, збирання сільськогосподарських культур тощо.

Частка господарств населення, які мають який-небудь вид сільськогосподарської техніки, загалом невелика: на початок 2009 р. вона становила 13,6% від загальної кількості сільських домогосподарств. Із них (якщо цю групу взяти за 100%) трактор мали 17% домогосподарств, комбайн – 1,8; вантажний автомобіль – 3,9%. Поширивши ці дані на всю сукупність, отримаємо показники, які свідчать, що лише 2,2% сільських домогосподарств володіють трактором; 0,5% – вантажним автомобілем і 0,2% – комбайном. Більше у населення знаходиться знарядь для обробітку землі та засобів первинної переробки продукції. У групі сільських домогосподарств, які володіють якими-небудь технічними засобами, 42,6% мають плуг; 40,4 – борону; 22,5 – сепаратор; 19,6% – крупорушку [6, с. 183].

У той же час 71% сільських домогосподарств більшою чи меншою мірою впродовж року використовує для обробітки землі трактори. Співставлення цього показника з даними про частку домогосподарств, які мають трактори, приводить до однозначного висновку: механізований обробіток землі в господарствах населення, за незначними винятками, здійснюється на засадах платного обслуговування. Ці послуги є досить дорогими, оскільки вони сезонні і надаються, в основному, приватними особами чи сільгоспідприємствами в той же період сільськогосподарських робіт, коли й самі надавачі мають у них потребу. Водночас кооперування господарств населення з метою придбання сільськогосподарської техніки і організації обслуговуючих кооперативів – явище рідкісне.

Майже 33,6% сільських домогосподарств використовують для обробітки землі робочу худобу (коней, волів). Проте, незважаючи на застосування тракторів і робочої худоби, переважна більшість господарств населення (94,2%) не обходиться без ручної праці [6, с. 184].

Із викладеного видно, що незважаючи на високі темпи нарощування технічних засобів виробництва у секторі господарств населення, рівень їх оснащення цими засобами залишається мізерним. Це зумовлює необхідність виконання більшості сільськогосподарських робіт вручну.

В організаційній структурі сільського господарства сектор господарств населення, зазвичай, подають загалом, без виділення не те що загальної кількості господарюючих суб'єктів, але й їх груп. Лише у статистичному збірнику „Сільське господарство України”, починаючи з 2005 р., подається інформація про особисті селянські господарства – їх кількість, площу земельних ділянок, чисельність худоби. Згідно з цією інформацією, загальна кількість господарств населення 2009 р. становила 4612,1 тис. До них віднесено домогосподарства, місцеположення яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням „...для ведення особистого селянського господарства” [6, с. 65]. Порівняно з 2005 р. кількість ОСГ зменшилась на 303,2 тис.

Тенденція до зменшення має місце у всій сукупності господарств населення. Якщо 2005 р. земельні ділянки мали 10,2 млн. усіх домогосподарств, в т.ч. 5,5 млн., розташованих у сільській місцевості, то 2009 р. відповідно 9,7 млн. та 5,2 млн. домогосподарств. Частково це пов'язано з припиненням сільськогосподарської діяльності окремими домогосподарствами, але головна причина – загальне зменшення чисельності населення і, відповідно, домогосподарств. Частка *сільських* домогосподарств, які мають земельні ділянки, упродовж 2006-2009 рр. утримується в середньому на рівні 98,6%.

В умовах аграрних трансформацій господарства населення набули ряду рис, які свідчать про становлення їх як повноцінного сектору аграрної економіки, зокрема: значно збільшилась площа сільськогосподарських угідь в користуванні і володінні громадян; зросли обсяги та частка господарств населення у продовольчому забезпеченні країни; на відміну від сільськогосподарських підприємств, які до мінімуму скоротили виробництво тваринницької продукції, господарства населення продовжують утримувати велику кількість худоби і птиці; поряд зі збільшенням виробництва продукції в традиційних для цього сектору галузях картоплярства, овочівництва і баштанництва підвищується його частка у виробництві „комерційних” культур; відбувається зростання забезпеченості господарств населення технічними засобами.

Активна державна підтримка дрібнотоварного сектору сільського господарства дасть змогу сформувати реальний підприємницький сектор та поліпшити соціальну сферу села. Основними напрямками державної політики розвитку господарств населення повинні стати визнання на законодавчому рівні їх статусу; формування ринкової інфраструктури; об'єднання зусиль селян для використання ресурсів, організації переробки продукції, її реалізації; налагодження сервісного обслуговування населення, розширення випуску промисловістю малогабаритної техніки та інвентаря з метою скорочення затрат ручної праці; забезпечення консультативно-інформаційного обслуговування господарств населення.

Висновки. За роки незалежності вітчизняне сільське господарство суттєво змінилося: від зосередження виробництва переважно у сільськогосподарських підприємствах воно трансформувалось у галузь, де більше половини валової продукції виробляється господарствами населення.

– В умовах перехідної економіки та реформування виробничих відносин в аграрному секторі господарства населення виявились найбільш стійкою формою господарювання: змогли найкраще протистояти негативним проявам економічної кризи; внаслідок катастрофічного

спаду в секторі аграрних підприємств перетворились у провідного виробника сільськогосподарської продукції.

- Дрібнотоварний сектор сільського господарства виконує роль акумулятора трудових ресурсів і став для значної частини сільських жителів, вивільнених свого часу із суспільного сектору, єдиною формою зайнятості й основним джерелом отримання доходів.
- Зростає функціональна роль особистих селянських господарств як місця прикладання праці селян. Сімейне господарство стає засобом виживання населення країни в кризових умовах і джерелом формування продовольчих ресурсів.
- В Україні потрібне усвідомлення, що дрібнотоварні господарства населення повинні зайняти належну нішу в організаційній структурі аграрного сектору в процесі його подальших трансформацій. Вони мають бути охоплені державним регулюванням і підтримкою з метою формування життєздатних сільських громад, охорони і збереження природних ресурсів, гарантування продовольчої безпеки.

Список використаних джерел

1. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М. Онищенко. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 100 с.
2. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток особистих селянських господарств в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 7-15.
3. Рябоконт П.В. Використання земельних ресурсів господарств населення в кооперативних умовах / П.В. Рябоконт // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 82-87.
4. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 2. Соціальні ресурси сільських територій / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін.]. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
5. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 207 с.
6. Сільське господарство України у 2009 році. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – 375 с.

Аннотація. На фоні постійної заінтересованості общества в розвитку сільського господарства, агропродовольствених ринків і підтримці продовольственої безпеки країни проблеми функціонування мелкотоварного аграрного виробництва залишаються поза полем зору. Сьогодні во многих развитых странах мира растет признание того, что мелкие крестьянские семейные фермы не только эффективные производители сельскохозяйственной продукции, но и исполнители ряда других, не менее важных функций – поддержание жизнедеятельности сельских общин, существенное влияние на рациональное использование земельных ресурсов, ключевая роль в продовольственном самообеспечении. Это контрастирует с ситуацией в Украине, где доминируют взгляды о бесперспективности их дальнейшего развития. Хотя мелкотоварный сектор и сам постепенно приспосабливается к изменениям, которые сопровождают рыночные трансформации, эта адаптация, направлена преимущественно на выживание, а не на формирование нового уклада, который отвечал бы изменениям в производственной сфере.

Ключевые слова: сільське господарство, домашні господарства, господарства населення, особисті селянські господарства, аграрний сектор.

Summary. On a background the permanent personal interest of society in development of agriculture, agroprodovol'stvennykh markets and it is remained support of food safety of country of problem of functioning of small-scale agrarian production out of eyeshot. Today in many developed countries of the world confession grows that shallow peasant domestic farms not only effective producers of agricultural produce but also performers of row other, no less important functions is maintenance of vital functions of rural communities, substantial influence on the rational use of the landed resources, key role in food samoobespechenii. It contrasts with a situation in Ukraine, where prevails looks about absence of any prospect of their further development. Although small-scale sector and gradually adapts to the changes which accompany market transformations, this adaptation, directed mainly on a survival, but not on forming of the new mode which would answer changes in a production sphere.

Keywords: agriculture, family farms, private households, personal economies, agrarian sector.